

دانشگاه تربیت معلم

دانشگاه تربیت معلم
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ - تاریخ اسلام

عنوان

مراسم و مناسک دینی در جامعه عصر ناصری

استاد راهنما

دکتر سهراب یزدانی مقدم

استاد مشاور

دکتر محمد تقی مختاری

دانشجو

عبدالرضا بابایی

اسفند ۱۳۹۰ ش.

شماره:
تاریخ:

بسمه تعالی
صورت جلسه دفاع از پایان نامه

با باری خدای متعال جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای عبدالرضا بابایی لکموج در رشته تاریخ اسلام تحت عنوان: « مراسم و مناسک دینی در جامعه عصر ناصری » با حضور هیات داوران در ساعت ۱۱:۳۰ صبح مورخه ۹۰/۱۲/۳ در دانشگاه تربیت معلم تشکیل شد. پس از ایراد خطابه دانشجو و پاسخ گویی به سؤالهای حاضران، هیئت داوران با توجه به کیفیت و کمیت تحقیق و نحوه ارائه کتبی و شفاهی؛ "پایان نامه" نامبرده را با نمره ۱۹٫۰ و با درجه عالی پذیرفت.

۱- استاد راهنما: دکتر سهراب یزدانی

۲- استاد مشاور: دکتر محمد تقی مختاری

استادان داور

۳- مدعو: دکتر شبنم برزگر

۴- داخلی: دکتر محمد حسن رازنهای

رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی

مدیر گروه آموزشی

تهران: خیابان شهید مفتح شماره ۴۹، کدپستی ۱۵۶۱۴ تلفن ۸۸۳۲۹۲۲۰

کرج: خیابان شهید بهشتی، میدان دانشگاه، دانشگاه تربیت معلم، کدپستی ۳۷۵۵۱-۳۱۹۷۹-۴۵۷۹۶۰۰ تلفن ۰۲۶۱

دانشگاه تربیت معلّم

(خوارزمی)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ

(تاریخ اسلام)

مراسم و مناسک دینی در جامعه ی عصر ناصری

استاد راهنما:

دکتر سهراب یزدانی مقدم

استاد مشاور:

دکتر محمد تقی مختاری

دانشجو:

عبدالرضا بابایی

تقدیر و سپاس

حمد و سپاس خدای سبحان که قلم را آفرید و به آن سوگند یاد کرد. ستایش آفریدگار فکرت و برافرورنده ی چراغ دل که آدمی را از ظلمت و تاریکی هارهانید و مشعل حکمت و دانش را فراراهش قرارداد. خداوند بخشاینده و مهربان را شاگردم که به من توفیق ارزانی داشت تا بتوانم در راه کسب علم و معرفت گام بردارم. در پژوهش و نگارش این رساله، مدیون افراد و برخی مؤسسات هستم. عمیق ترین حق شناسی خود را نثار جناب **دکتر سهراب یزدانی**، استاد دانشمند و فرزانه می کنم که از آغاز تا انتهای پژوهش، با راهنمایی های بخردانه و ارزنده خود مشوق من بودند.

از نظرات سازنده و ارزشمند استاد فرهیخته و وارسته جناب **دکتر محمد تقی مختاری**، که زحمت مشاوره پایان نامه را بر عهده داشتند، صمیمانه سپاسگزارم. جا دارد از کلیه اساتیدم که در دوره ی کارشناسی ارشد افتخار شاگردی در محضرشان را داشتم تقدیر و تشکر نمایم. از جناب **دکتر محمد حسن رازنهران**، مدیر محترم گروه تاریخ دانشگاه تربیت معلم (خوارزمی) تهران و سرکار **دکتر شبانم برزگر**، که به ترتیب زحمت داوری داخلی و خارجی (داور مدعو) پایان نامه را متقبل شدند، امتنان و قدردانی فراوان می نمایم. از همکاری بی دریغ و صبر و تحمل همسرم و زحمت فراوانی که فرزندم عرفان در تایپ پایان نامه به عمل آوردند، سپاسگزار می کنم. زحمات و همراهی های خانم **هاشمی** کارشناس محترم گروه تاریخ و خانم **موسوی** کارشناس تحصیلات تکمیلی و خانم **زارع** راج می نهم. کارکنان کتابخانه دانشگاه تربیت معلم پردیس کرج، آقایان؛ محمدنیا، مولایی و رحیمی و خانم ها؛ نجاتی، علی پور و طالقانی و همین طور خانم سیدجوادی مسئول کتابخانه ی تخصصی دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی که در مدت انجام پایان نامه مرایاری و مدد رساندند، از یکایک آن انسان های وارسته و خدوم به خاطر همراهی و همکاری هایشان ممنون و متشکرم. از همراهی همه ی همکلاسی هایم، بویژه صادق علاماتی، منوچهر ایزدی نیا و آراسته راد که مقالات و نظرات ارزنده ای را در اختیارم گذاشتند، کمال تشکر و قدر دانی را دارم.

با تقدیم احترام عبدالرضا بابایی / اسفند ۱۳۹۰ ش.

چکیده

این پژوهش، چشم اندازی در آداب و مناسک دینی ایرانیان در مقطعی چون عصر ناصری است. می-کوشد به سؤال اصلی: **مراسم و مناسک دینی در جامعه عصر ناصری** و سؤالات فرعی دیگر با نگرشی **علمی و تاریخی** پاسخ دهد. ایران، جامعه ای سنتی و مذهبی بود. مردم در چارچوب مبانی دینی، پایبند به آداب و تکالیف مذهبی خود بودند. باورهای مذهبی ناصرالدین شاه، درآینه ی تاریخ مبهم و چندبُعدی است. برخی انجام شعایر مذهبی او را، تظاهر به دینداری برشمرده اند، بعضی **سلطان شیعیان** را برای او رقم زده اند، برخی آورده اند که او عمل به فروع نداشت. پاره ای خرافات که در میان همه ی جوامع دیده می شود، در میان باورهای مذهبی مردم این دوره وجود داشت، مانند طلسم و جادو یا رسم قمه زنی که اولی جنبه ی اجتماعی و دومی ریشه اعتقادی داشت. ایرانیان در داغ عزیزان خود بی تفاوت نبودند. آداب سوگواری را بر پایه هنجارهای مذهبی و اجتماعی نظیر کفن و دفن، فاتحه خوانی و دیگر مناسک دینی را برای مُردگان خود به عمل می آوردند.

به دلیل اعتقادات دینی و علاقه شدید به پیشوایان معصوم (ع)، رسم **زیارت** را با آداب **چاووش** - **خوانی** دنبال می کردند. در برپایی اعیاد مذهبی، نظیر عید غدیر، عید قربان، عید فطر و جشن میلاد ائمه - اطهار (ع)، مانند تولد حضرت علی (ع) و حضرت مهدی (عج) در نیمه شعبان از هیچ کوششی دریغ نمی کردند. در ماه محرم، مساجد، تکایا و حسینیه ها را **سیاه پوش** می کردند. به منظور بزرگداشت واقعه کربلا و شهادت حضرت امام حسین (ع) و یاران باوفایش مراسم مذهبی روضه خوانی، دسته گردانی، مرثیه و نوحه خوانی و تعزیه را برگزار می کردند. مراسم **تعزیه** را به بویژه در **تکیه دولت** در دوماه محرم و صفر برپا می داشتند. سنتی که از دوره ی آل بویه مرسوم شده بود و در این دوره به رشد و بالندگی رسید، تاجایی که **عصر طلایی تعزیه** را به این دوره نسبت می دهند. لیکن دلبستگی ناصرالدین شاه به تعزیه، در واقع نوعی **مشروعیت مذهبی** برای حفظ تاج و تخت موروثی قاجار نیز بود. در عین حال، تعزیه به لحاظ متون، اشعار، موسیقی و از نظر **کمی و کیفی** تحوّل چشمگیری پیدا کرد. شرکت **زنان** در عزاداری ها بویژه حضور اجتماعی آنان در نمایش تعزیه وصف ناپذیر بود و فعال ترین بُعد حضور اجتماعی آنان را به ثبوت می رساند. **کلیدواژه:** مناسک دینی، زیارت، خرافات، تکیه دولت، تعزیه .

بخش اول

کلیات

فهرست

صفحه	عنوان
۱-۳	مقدمه
۴	بیان مسأله
۴-۵	سؤال های تحقیق
۵	فرضیه های تحقیق
۵-۶	روش تحقیق
۶	اهداف تحقیق
۶-۸	پیشینه تحقیق
۹-۲۵	نگاهی به منابع

بخش دوم: معتقدات دینی و عقاید خرافی

۲۷-۹۶	فصل اول: عقاید و باورهای دینی
۲۷-۳۱	۱- باورهای مذهبی ایرانیان
۳۲-۳۷	۲- باورهای مذهبی ناصرالدین شاه
۳۸-۵۴	۳- زیارت
۵۵-۷۵	۴- برخی از اعیاد مهم مذهبی
۷۶-۹۶	۵- طبقات منبری
۹۷-۱۲۰	فصل دوم: خرافات

- ۱- عقاید خرافی..... ۹۷-۱۰۲
- ۲- فالگیری و طالع بینی..... ۱۰۳-۱۰۷
- ۳- طلسم و جادو..... ۱۰۸-۱۱۱
- ۴- نقش گروهی از درویشان در رواج خرافات..... ۱۱۲-۱۱۶
- ۵- توپ مروارید و بخت گشایی..... ۱۱۷-۱۲۰

بخش سوم: مراسم خاکسپاری، آداب روزه داری و محرّم

- فصل اوّل: داغدیدگی و مراسم سوگواری..... ۱۲۲-۱۴۹
- ۱- مرگ و مرگ باوری..... ۱۲۲-۱۲۹
- ۲- مراسم کفن و دفن (تشییع)..... ۱۳۰-۱۳۹
- ۳- مجلس ختم و فاتحه خوانی..... ۱۴۰-۱۴۵
- ۴- مراسم هفتم، چهلم و سالگرد..... ۱۴۶-۱۴۹
- فصل دوم: مراسم ماه مبارک رمضان..... ۱۵۰-۱۷۵
- ۱- مفهوم رمضان و استقبال از آن..... ۱۵۰-۱۵۴
- ۲- روزه داری و آداب آن..... ۱۵۵-۱۶۳
- ۳- افطاری و سحری..... ۱۶۴-۱۷۱
- ۴- شب های احیاء و شب قدر..... ۱۷۲-۱۷۵
- فصل سوم: محرّم و مراسم عزاداری..... ۱۷۶-۲۱۹
- ۱- ماه محرّم و رسم سیاه پوشی..... ۱۷۶-۱۸۱
- ۲- دسته گردانی و سینه زنی..... ۱۸۲-۱۹۴

- ۳- روضه خوانی زنانه..... ۱۹۵-۲۰۲
- ۴- رسم قمه زنی (تیغ زنی)..... ۲۰۳-۲۱۲
- ۵- عَلم و کُتل...دردسته های عزاداری..... ۲۱۳-۲۱۹

بخش چهارم: مراسم آئینی مذهبی تعزیه

- فصل اول: تعزیه ازواژه تا اجرا..... ۲۲۱-۲۶۳
- ۱- واژه و پیشینه ی تاریخی تعزیه..... ۲۲۱-۲۲۹
- ۲- تعزیه و تعزیه خوانی..... ۲۳۰-۲۴۰
- ۳- شیوه و آداب تعزیه خوانی..... ۲۴۱-۲۴۹
- ۴- تعزیه ی تکیه دولت..... ۲۵۰-۲۶۳
- فصل دوم: تعزیه از کارگردان تا کارکرد..... ۲۶۴-۲۸۹
- ۱- معین البكاء (تعزیه گردان)..... ۲۶۴-۲۷۰
- ۲- دوشخصیت مهم در تعزیه..... ۲۷۱-۲۷۸
- ۳- مردم و تعزیه..... ۲۷۹-۲۸۳
- ۴- نمادونشانه در تعزیه..... ۲۸۴-۲۸۷
- ۵- کارکرد اعتقادی تعزیه..... ۲۸۸-۲۸۹
- فصل سوم: تعزیه از شکل و تقسیم بندی تا ویژگی..... ۲۹۰-۳۱۸
- ۱- سه نوع مشخص تعزیه..... ۲۹۰-۳۰۲
- ۲- پیوند تعزیه بادین و مذهب..... ۳۰۳-۳۰۵
- ۳- مختصری از تعزیه شهادت علی اکبر(ع)..... ۳۰۶-۳۱۵

۴- ویژگی های تعزیه.....۳۱۶-۳۱۸

نتیجه.....۳۱۹-۳۲۳

ضمائم.....۳۲۴-۳۴۶

فهرست منابع.....۳۴۷-۳۶۱

مقدمه

تداوم و تأثیر تحولات دوره ی قاجاریه در تاریخ نوین ایران به دلیلی پیوستگی و نزدیکی زمانی باعث شده تا محققان و پژوهشگران برای مطالعه و بررسی این دوره حساس و مهم، اهمیت ویژه قایل شوند. تنوع آثار منتشر شده و استمرار چاپ این آثار، از جمله دلایلی است که شدت اهمیت و علاقه محققین را نشان می دهد. به نظرمی رسد، پژوهشی با عنوان **مراسم و مناسک دینی** در دوره ی پنجاه ساله ناصری، تا این زمان که شایسته این مهم بوده، چندان توجهی بدان نشده بود. نگارنده به دلیل علاقه به چنین موضوعاتی و مطالعه در حوزه ی **تاریخ معاصر ایران**، عنوان مزبور را بارها نامی و مشاوره اساتید کارآموده و مجرب با تفکر شیعی و **باروش تاریخی** مورد بررسی علمی قرار می دهد. آداب و باورهای دینی مردم، بیانگر فرهنگ و تفکر مذهبی آنان است. از این طریق می توان روحیه، تعلقات و خلیات خاص مردم را دریافت، برگزاری **مراسم مذهبی** و **اجتماعی نظیر خاکسپاری، عزاداری، تعزیه خوانی و اعیاد مذهبی** و نظایر آن از خصوصیات همه ی جوامع بشری صاحب شریعت است که اجرای آن ها از زمان های کهن تا به امروز استمرار داشته است. در همه ی جهان، به مناسبت های خاص، روزها و ماه هایی از سال را برای انجام آداب اجتماعی و **مناسک دینی** معین اختصاص می دهند. می توان گفت که هیچ گروه قومی، ایلی و ملّتی را سراغ نداریم که فاقد آداب و باورهای مذهبی ویژه، در زمینه **سوگواری ها، اعیاد و جشن - ها** باشند. شادمانی کردن، گریستن، قربانی و نذر کردن همه ی اقوام و ملل کم و بیش بایک دیگر شباهت دارند، لیکن عمدتاً تفاوت در **بنیادهای و الگوهای رفتاری** آن ها، مشهود می باشد.

واژه **مناسک** جمع **منسک** است و دارای معانی گوناگونی می باشد. از جمله به معنی قربانی کردن، بجا آوردن اعمال حجّ، پرستش، عبادت، پارسایی یا هر حقی که از آن خداوند است، می باشد. به بیان دیگر، آن چه به خدا تقدیم می شود، مانند خون و خون بها و نظایر آنرا گویند. در عین حال برای مناسک تعاریف نظری و عملی نیز وجود دارد. اما **تعریف نظری**؛ به کلیه اعمال و عاداتی که از تجربه شخص دینی ناشی می شوند یا بر حسب تجربه دینی تعریف می شوند را **مناسک** گویند. **تعریف عملی** مناسک عبارت است از: «کلیه مراسم و مجالس مذهبی شیعی که در سطح شهر و روستا برگزار می شود و شامل جلسات سخنرانی، روضه خوانی، تعزیه خوانی، سفره های نذری و مراسم دعای جمعی و... بود را مناسک عملی می گویند». در این پژوهش

دو تعریف نظری و عملی از مفهوم مناسک بیش تر کاربرد دارد. پدیده مرگ **رازناگشوده** همه ی **ادیان الهی** است، پدیده اجباری که در اختیار انسان نیست و دیریا زودبآن روبه رو خواهند شد . لیکن ایرانیان بنا به باور دینی، مرگ را پایان زندگی و فناپذیری تفسیر نمی کردند. مناسک دینی و آداب اجتماعی را برای مُردگان خود بر پایه عقاید برگرفته از **اصول اسلام** دنبال می کردند. این باورهای دینی فرد را با دیگر اعضای خانواده، طایفه و جامعه پیوند می داد و ارتباط او را با مسایل مادی و معنوی مورد قبول جامعه حفظ می کرد. گاه اندکی تفاوت در آداب اجتماعی آنان درباره سوگ و مراسم خاکسپاری که متأثر از خرده فرهنگ های موجود مردم در جامعه بود، دیده می شد. لیکن در گُل، آن چنان تفاوتی مشهود نیست. در اجتماعاتی که از اصول و مبانی اعتقادی برخوردارند، آداب و شعائر دینی بر مقدمات تمرکز دارند و به زندگی بُعد دیگری بخشند. این شعائر مذهبی به زندگی هدف و غایتی می دهند، در عین حال، حسّی از تواضع و فروتنی نسبت به زندگی را بر انسان القاء می نمایند. از این رو شناخت آن ها از ارزش و اعتبار ویژه ای برخوردار است.

در این دوره بیش تر عزاداری های مردم **خودجوش** و **مردمی** بود. زنان با حضور خود در سوگواری ها و تعزیه، **بعد اجتماعی** شان به صورت **ارزش اجتماعی** تجلّی یافت. مراسم سوگواری ماه محرم به صورت گسترده و در آن، همه طبقات جامعه نقش آفرین بودند، لیکن پاره ای **خرافات اجتماعی و اعتقادی** در میان عدّه ای از مردم دیده می شد. آئین تعزیه از نظر متن، محتوا، اشعار و موسیقی و به لحاظ **کمی** رشد فزاینده ای یافت. به علّت عشق و ارادت ایرانیان به امامان - معصوم (ع) و قدّیسین، گاه انفرادی یا با کاروان زیارتی به مکان های زیارتی ایران، **عتبات عالیات** در عراق یا برای انجام اعمال **مناسک حجّ** رهسپار مکه مکرمه می شدند.

در این پژوهش بر آنیم که با روش علمی، توصیف و تحلیل تاریخی، با استفاده از منابع دست اول، منابع پژوهشی، سفرنامه ها و خاطرات، روزنامه ها و مقالات تاریخی معتبر، مباحث پژوهش را مورد بررسی تاریخی و علمی قرار دهیم و از هر گونه تعصّب، احساسات و جانبداری شخصی بدور باشیم. پس از گردآوری اطلاعات از منابع های گوناگون به طبقه بندی، تنظیم، گاه نقد مطالب پرداخته ایم. سپس به تدوین، تحلیل و تبویب نهایی آن اقدام نموده ایم. حاصل کار این پژوهش در **چهار بخش** ارائه خواهد شد: **بخش اول**؛ حاوی کلیات می باشد. در **بخش دوم**؛ معتقدات دینی و عقاید خرافی مورد بررسی قرار گرفته است. این بخش شامل دو فصل مجزّا است و هر یک چندین

زیرفصل رابه خوداختصاص می دهد. **فصل اول**، بانام **عقاید و باورهای دینی** است و عناوین فرعی نظیر زیارت، برخی از اعیاد مهم مذهبی راتبیین و تحلیل می کند. **فصل دوم**، تحت عنوان **خرافات** نامگذاری شده است و مفاهیم فرعی مانند طلسم و جادو، فالگیری و امثالهم را بررسی می کند. **بخش سوم**؛ با عنوان **خاکسپاری**، **آداب روزه داری** و **محرم** می باشد و شامل سه فصل جداگانه است. **فصل اول**، به نام **داغدیدگی و مراسم سوگواری** بوده و در آن عناوین و مفاهیم مرگ باوری، مراسم کفن و دفن و نظایر آن بررسی شده است. **فصل دوم**، تحت عنوان **مراسم ماه مبارک رمضان** است. مسایلی چون مفهوم رمضان، روزه داری، افطاری و سحری و مانند آن مورد توصیف و تحلیل قرار گرفته است. **فصل سوم**، با عنوان **محرم و مراسم عزاداری** است و در آن مفاهیم سیاه پوشی ماه محرم، دسته گردانی، رسم **قمه زنی علم و کتل** و مانند آن واری می شود. **بخش چهارم**؛ با عنوان **مراسم آئینی و مذهبی تعزیه** تدوین و تنظیم شده و شامل سه فصل مجزا است. **فصل اول**، با مفهوم **تعزیه ازواژه تا اجرا** تدوین شده و زیرفصل هایی نظیر **واژه تعزیه**، پیشینه تاریخی تعزیه، شیوه و آداب تعزیه خوانی، تعزیه تکیه دولت تعزیه و تحلیل می شود. **فصل دوم**، به نام **تعزیه از کارگردان تا کارکرد** مورد مذاقه و بررسی قرار گرفته است و موضوعات فرعی نظیر معین البکاء مردم و تعزیه و نظایر آن را دنبال می کند. **فصل سوم**، که پایان بخش پژوهش را به خود اختصاص می دهد؛ تحت عنوان **تعزیه از شکل و تقسیم بندی تا ویژگی** نام گرفته و زیرفصل هایی چون سه نوع مشخص تعزیه، پیوند تعزیه بادین و ویژگی های تعزیه واز این قبیل موارد را شامل می شود.

نگارنده بار دیگر بر خود وظیفه می داند، که این کار پژوهشی رامدیون اساتید خود در گروه تاریخ، بویژه جنابان دکتر سهراب یزدانی و دکتر محمد تقی مختاری است. علامت **قلاب** □ در نقل قول مستقیم و نیز نوشته هایی که منابع آن ها در متن فاقد علامت است و درپانویس از ذکر منبع خبری نیست، به وسیله نگارنده این سطور صورت گرفته است. درعین حال، تلاش شده که واژه های دشوار، برخی اصطلاحات و مفاهیم و شخصیت ها و نظایر آن درپانویس توضیح داده شود. این پژوهش خالی از **نقص و کاستی** نیست، بنابراین خوانندگان، علاقه مندان که آن را مورد مطالعه قرار می دهند، چنان که با اشتباهات نگارشی، تاریخی و علمی روبه رومی شوند، نگارنده را مورد عفو و اغماض قرار دهند. من الله توفیق، اسفند ماه ۱۳۹۰ ش.

بیان مسأله:

جامعه ایران در فاصله ی بین انقراض سلسله صفویه و تأسیس سلسله ی قاجار بویژه در عصر ناصرالدین شاه با همان خصایص روحی و اخلاقی خود تقریباً باقی مانده بود و نیز وارث همان خصایص با اندکی تغییر شد. اعتقادات دینی ایرانیان در این دوره که پایه و اساس تعلیم و تربیت عمومی بود، در پرورش وجدان اخلاق و حسّ تعاون اجتماعی مردم مؤثر و برای حفظ افراد از لغزش و آلودگی به فساد و تباهی مفید و ضروری بود، زیرا در این دوره، جزمکتاب اسلام، هیچ گونه مکتب دیگری برای پرورش اخلاقی و آداب و سنن اجتماعی مردم وجود نداشت. قسمتی از این اعتقادات به صورت **شعائر مذهبی** رواج داشت که مهمّ ترین آن ها **چون روضه خوانی**، **شبیه خوانی**، **تعزیه گردانی** و تظاهرات دسته جمعی حزن انگیز مردم ایران در ایّام ماه محرّم و بعضی از روزهای عزای عمومی از قبیل ۱۹ تا ۲۳ ماه رمضان و نظایر آنها دانست.

در پرتو همین مراسم و آداب دینی بود که همبستگی معنوی و روحی عدّه زیادی از جامعه ایرانی به شکل مشخصی نمود پیدا کرد و مکتب دینی در جامعه مزبور اهمیت یافت. در این پژوهش، به یکی از مهمّ ترین مباحث **مذهبی و اجتماعی** تاریخ معاصر ایران، تحت عنوان **مراسم و مناسک دینی** پرداخته می شود و در چارچوب سؤال اصلی و سؤالات فرعی و فرضیه ها سعی می شود بسیاری از موضوعات مهمّ در باره ی آداب دینی ایرانیان نظیر مرگ باوری، مراسم خاکسپاری، مراسم ماه رمضان و محرّم، **برخی از اعیاد مذهبی** مانند **عید غدیر**، **عید قربان**، **عید فطر**، **جشن نیمه شعبان** و نظایر آن و مناسک و شعائر دینی نظیر **روضه خوانی**، **دسته - گردانی**، **سوگواری**، **تعزیه** و سایر موارد مهمّ را با توجّه به منابع اصلی، شامل کتب دست اول، سفرنامه جهانگردان داخلی و خارجی، خاطرات، روزنامه ها، مقالات و همین طور تحقیقات علمی و تاریخی مورد مطالعه، توصیف و بررسی تاریخی قرار دهیم.

سؤال های تحقیق:

سؤال اصلی؛

تحولاتی که در برگزاری **مراسم و مناسک مذهبی** جامعه دوره ی ناصری صورت گرفت چگونه بود؟

سؤالات فرعی:

۱- چه تفاوت هایی بین **تعزیه و مراسم وعظ** در دوره ی ناصری به وجود آمد؟

۲- دلیل اصلی ایجاد **تکیه ی دولت** در عصر ناصری چه بود؟

فرضیه های تحقیق:

فرضیه ی اصلی؛

در خلال این دوره ،**دولت ناصری** کوشید با ایجاد مراکزی مذهبی مانند **تکیه ی دولت** مراسم مذهبی رازیر نظارت خود بگیرد و درعین حال، در همین دوره به ابتکار شیوه برگزاری مراسم مذهبی و شعایر آن دچار دگرگونی شد. یکی از علل آن تغییرات این بود که مدّاحان و شاعران از روضه خوانان و وعّاظ تمایز یافته بودند و در اغلب ایّام سال و در شهرها و روستا ها، مجالس سوگواری و عزاداری برگزار می شد.

فرضیه های فرعی؛

۱- **تعزیه** به دلیل ماهیت و خصلت نمایشی آن و نیز محتوای درون مایه اش - بیان **مصائب اهل بیت(ع)**- در دوره ی **ناصری** جذّاب تر و عوام پسند تر از روضه خوانی بود. درعین حال، تفاوت کلیدی این بود که در روضه خوانی برگ برنده در دست **واعظ** بود لیکن در تعزیه، سررشته ی کار به دست مردم افتاد، به بیان دیگر **خود جوش و مردمی** بود.

۲- قبل از دوره ی ناصری، معتبرترین و وسیع ترین تکیه های تهران، **تکیه ی حاج میرزا - آقاسی** بود. به علّت آن که مردم از برنامه ها و هیئت های مذهبی استقبال می کردند، لذا ناصرالدین شاه دستور ساخت تکیه ای بزرگ را در سال ۱۲۸۵ ه.ق صادر کرد که بعدها به تکیه ی دولت معروف شد.

روش تحقیق:

ماهیت تاریخی این پژوهش، ایجاب می کند تا روش تحقیق را بر بنیاد روش تاریخی، توصیفی و تحلیلی قرار دهیم و مسائل و مباحث پژوهش را پس از بیان و توصیف، تجزیه و تحلیل نماییم و به این ترتیب مراحل زیررطی کنیم: ۱- گردآوری اسناد و مدارک ۲- طبقه بندی و تنظیم اولیه ی یافته ها ۳- استخراج اطلاعات اولیه ۴- تدوین و تنظیم اطلاعات نهایی ۵- تبیین و تحلیل یافته ها و اطلاعات، شیوه ی گردآوری داده ها و اطلاعات تاریخی در این پژوهش، روش کتابخانه ای بوده است.

اهداف تحقیق:

این پژوهش به دنبال بررسی مراسم و مناسک دینی در جامعه ی عصر ناصری است، عصری که تقریباً نیم قرن به طول انجامید. کشوری که سابقه ی تمدنی و فرهنگی کهن و درخشانی داشته است، بنابراین چنین ملّتی باید در قالب فرهنگ کلان و خرده فرهنگ ها از بسیاری آداب و سنن و نیز اعتقادات دینی برخوردار باشد. بنابراین برای پاسخ به این پژوهش علمی و تاریخی به نظرمی رسد که اگرچه ایرانیان در اجرا و برپایی آداب و رسوم و شعایر - مذهبی خود در حدّ توان کوشا بودند، لیکن پاره ای از خرافات اجتماعی و اعتقادی نیز در اندیشه و باورهای آنان مشهود بود.

پیشینه تحقیق:

هرچند اهمیت موضوعی نظیر مراسم و مناسک دینی در این دوره و ضرورت نگاه تاریخی به آن، تحقیقات ارزشمند و مؤثری را می طلبد، در بررسی های اولیه به طور خاصّ درباره ی آداب اجتماعی و مذهبی، در کتب دست اول، سفر نامه های جهانگردان داخلی و خارجی، خاطرات، روزنامه ها و نظایر آن، مطالب و اطلاعات به صورت پراکنده و جست و گریخته وجود داشته و سوابق پژوهشی در این موضوع، به نسبت کم بوده است. در این جابری از منابع های پژوهشی که مورد استفاده قرار گرفته اند به اختصار در ذیل معرفی می شوند:

۱- خرافات از دیدگاه قرآن: اثر رسول منتجب نیا است. این کتاب اطلاعات مفید و سودمندی را در ابعاد مختلف خرافات از منظر قرآن و حدیث در چهارچوب تفکر شیعی بابررسی عالمانه به دست می دهد که در دیگر منابع هاشمیه و دنیست. ۲- قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی -

ایران: اثر عباس امانت است. نویسنده درباره ی معتقدات و تکالیف دینی و همین طور زیارت ناصرالدین شاه، دیدگاه علمی را بر روز داده است که دیگر پژوهشگران کم تر به آن توجه نموده- اند. ۳- **تاریخ معاصر ایران اثر پیتر آوری** است. در این کتاب اطلاعات جالب و مختصری درباره تعزیه و برخی ویژگی های آن، همین طور بعضی از اعیاد مذهبی این دوره مشهود است. ۴- **تعزیه: آیین و نمایش در ایران**، اثر پیتر جی. چلکووسکی است. این کتاب، یگانه اثر دانشگاهی (=آکادمیایی) بین المللی درباره **تعزیه شناسی** است که در قالب مقالات علمی به قلم بیست تن از پژوهشگران معتبر و نامدار ایرانی و خارجی مورد مذاقه و بررسی عالمانه قرار گرفته است.

۵- **پژوهش هایی در تاریخ نوین ایران**: نویسندگان این کتاب چندین نفر از جمله ن. آ. کوزنتسوومی باشند که به وسیله **سیروس ایزدی و میترا دات ایزدی** در ایران ترجمه شده است. در این اثر تحقیقی، مطالب مفیدی درباره ی **عزاداری لوطیان (=دشاه ها)** و نقش آن ها وجود دارد. ۶- **رسایل سیاسی عصر قاجار: تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد** است. نویسنده اطلاعات مختصر، لیکن جامع و علمی درباره شخصیت ناصرالدین شاه در آغاز کتاب ارائه داده است که در تحلیل مباحثی چون معتقدات و عقاید دینی این پادشاه سودمند است. ۷- **عهد قاجار: اثر ونسا مارتین (venessa martin)** است. در این کتاب مطالب مفیدی درباره **حجاب زنان در بعد تکالیف دینی** شان و تعزیه وجود دارد که در نوع خودش عالمانه و تاریخی است. ۸- **تاریخ ایران مدرن: اثر پرواندا آبراهامیان** است. به وسیله **ابراهیم فتاحی** در ایران ترجمه شده است. نویسنده درباره ی **نزاع و درگیری های لوطی ها** در قالب عناصر **نعمتی و حیدری** و همین طور محله های مهم تهران **عصر ناصری** اطلاعات جالبی را ارائه داده است. ۹- **باورهای عامیانه در ایران به گزارش سیاحان غربی**: اثر تحقیقی **حمیدرضا شعرافیان**، که در سال ۱۳۸۳ ه. ش. در مشهد به چاپ رسیده است. کتاب اطلاعات سودمندی را در زمینه خرافات، از قبیل فالگیری و طالع بینی، انواع طلسمات، نقش درویشان در ترویج خرافات و انحرافات دینی این دوره ارائه داده است که در دیگر منابع هامشهود نیست. ۱۰- **سرگذشت موسیقی ایران**: اثر **روح الله خالقی** است. مؤلف درباره واعظ و طبقات منبری مطالبی در خور توجه ارزانی داشته- اند. در عین حال، برخی از تعزیه خوانان سرشناس دوره مزبور را نیز معرفی کرده اند. ۱۱- **طهران - قدیم**: نویسنده کتاب **جعفر شهری** است. در این اثر اطلاعات خوبی درباره تکالیف دینی

مردم، مرگ باوری، آداب و تشریفات خاکسپاری و نظایر آن وجود دارد. ۱۲- **تعزیه خوانی، حدیث قدسی مصائب در نمایش آئینی:** اثر علی بلوکباشی است. او تعزیه را آیینی قدسیانه می‌شناسد. ۱۳- **تشنه در میقاتگه، متن و متن شناسی تعزیه (مجموعه لیتن):** به تصحیح حسین اسماعیلی صورت گرفته است. این پژوهشگر، ضمن این که متون تعزیه را مورد بررسی قرار داده، بانگارش علمی ۱۵ متن تعزیه را در کتاب گردآورده است. از این اثر در **بعندمادشناسی** مورد استفاده قرار گرفته است. در عین حال، نویسنده در تحلیل خود از شیوه جامعه شناسی و روانشناسی نیز مدد گرفته است. ۱۴- **نمایش های ایرانی: اثر صادق عاشورپور** که در ۲ جلد و در سال ۱۳۸۹ ه.ش به زیور چاپ آراسته شده است. مؤلف ضمن تعریف **تعزیه**، مطالب مفیدی را درباره نماد و نشانه های تعزیه به دست می دهد. ۱۵- **تدفین مردگان در ایران: از دوران باستان تا پایان قاجاریه:** اثر عباس قدیانی است. مؤلف درباره ی تدفین و آداب اموات، تشییع جنازه، تلقین و نظایر آن نکات جالبی را مطرح کرده است.

۱۶- **سرگذشت تهران: اثر حسین شهیدی مازندرانی (بیژن)** است. در این کتاب اطلاعات جالبی درباره ی **بیماری وبای** عصر ناصری وجود دارد، همین طور مطالب سودمندی از تکیه دولت ارائه داده است. ۱۷- **زمینه اجتماعی تعزیه و تئاتر در ایران:** اثر جلال ستّاری است. نویسنده تحلیل جالبی از پیشینه تعزیه به دست می دهد. در عین حال، از منظر اجتماعی نمایش آئینی تعزیه را مورد مذاقه و مطالعه قرار داده است. ۱۸- **ایران در زمان سلطنت ناصر الدّین شاه قاجار:** اثر امیر مسعود رضایی است. از این کتاب درباره تحلیل معتقدات دینی ناصر الدّین- شاه، استفاده شده است. همین طور کتاب های پژوهشی دیگری نظیر **هنر ایرانی با الهام از عقاید اثر لاله بختیار، هنر ایرانی با الهام از عناصر دینی و مذهبی** نویسنده آیدین- آغداشلو، **جامعه در قبال خرافات** اثر محمد حسن پاکدامن، **پاسخ به شبهات عزاداری** نویسنده حسین رجبی، **شیراز خاستگاه تعزیه** اثر صادق همایونی، **جشن ها و آیین های ایرانی از دیروز تا امروز** اثر منصوره میرفتّاح، **طهران قدیم تا تهران جدید** نویسنده اکبر تهرانی شفق و بسیاری از کتاب های پژوهشی دیگر مورد استفاده قرار گرفته است.

نگاهی به منابع:

الف) منابع دست اول:

۱- تاریخ منتظم ناصری:

اثر محمدحسن خان مقدم مراغه ای ملقب به اعتمادالسلطنه می باشد. نویسنده در سال ۱۲۵۹ ه. ق. در شهر تهران متولد شده و زودتر از ناصرالدین شاه در سال ۱۳۱۳ ه. ق. به علت سکتہ قلبی درگذشت. در بررسی کارنامه ی سیاسی او اعتقاد بر این است که اعتمادالسلطنه در دنیای سیاست محافظه کار بود و دوستی روس ها را برگزید. آثار وی تحوّل در اندیشه ی جامعه ی روشنفکری ایجاد کرد، لیکن این اتهام نیز به وی وارد شده است که بسیاری از کتب منسوب به او، آثار دیگران و بویژه اعضای انجمن دارالتألیف و دارالترجمه بود. کتاب مزبور در سه مجلد تنظیم و تدوین شده و نوعی تاریخ عمومی ایران و کشورهای دیگر از سال اول هجری تا ۱۳۰۰ ه. ق. / ۶۲۲-۱۸۸۳ م. است. مؤلف حوادث را به شکل سال به سال به نگارش در آورده است.

از سوی دیگر در این اثر، برای اولین بار تاریخ آسیا و اروپا بهم بیان شده است. در این پژوهش جلد سوم مورد استفاده قرار گرفته است و در آن مطالب سودمند ی از جمله درباره زیارت چهارمین پادشاه قاجار، به مرقد مطهر امام رضا (ع)، به اختصار وجود دارد، که مورد استفاده و استخراج قرار گرفته است. مؤلف در بیان عقیده و انتقاد از اوضاع و اشخاص، بسیار صریح و بی پروا بود. از این رو برخی او را بد زبان و کج بین دانسته اند. برخی از دیگر آثار مهم ایشان عبارت بودند از: ۱- مرآت البلدان ۲- مطلع الشمس ۳- خلسه یا خوابنامه ۴- صدرالتواریخ ۵- روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه ۶- ذرراتیجان فی احوال بنی اشکان و نظایر آن. کتاب تاریخ منتظم ناصری به وسیله محمداسماعیل رضوانی تصحیح شده و توسط انتشارات دنیای کتاب در سال ۱۳۶۳ ه. ش. در سه مجلد به زیور چاپ آراسته شده است.

۲- المآثر والآثار:

مؤلف آن، محمدحسن خان اعتمادالسلطنه است. کتاب به کوشش ایرج افشار و به وسیله انتشارات اساطیر در سال ۱۳۶۳ ه. ش. در سه مجلد چاپ و منتشر شده است. مطالب آن در مورد وقایع شرح حال صاحب منصبان دوره ی چهل ساله سلطنت ناصرالدین شاه بود که در قالب